

RECENSIES

diging kan worden aangevoerd dat een onderzoek naar de aard van de petitie's en hun afzenders, naar het functioneren van en de besluitvorming binnen de Kamercommissies voor de verzoekschriften en naar het resultaat van de petitie's wellicht heel moeilijk is uit te voeren. Talsma wijst er tenminste herhaaldelijk op, hoe weerbarstig de documentatie is om vragen, zoals ik opwerp, te beantwoorden.

Opvallend is dat Talsma zich wat betreft de commissie voor de verzoekschriften ook heeft gestort op een prosopografisch onderzoek. In tabellen en grafieken presenteert hij allerlei interessante gegevens over de leden (Kamerervaring, opleiding, beroep, kerkelijke gezindheid, geografische herkomst, politieke richting), maar het is wel de vraag, welke functie deze ongetwijfeld tijdrovende exercitie precies vervult in de algemene onderzoeksopzet. Men kan er in ieder geval niet van zeggen dat zij een extra of een bijzonder licht werpt op (de toepassing van) het petitierecht.

Ten slotte moet ik iets zeggen over de uiterlijke verzorging. Ik doe dat met schroom, omdat een recensent al gauw voor flauw wordt uitgemaakt, als hij valt over tikfouten. Maar hier is zoveel aan te merken, dat ik het er maar op riskeer voor zo'n recensent te worden versleten. De talloze citaten zijn in de kleinst denkbare letter gezet, zodat men de neiging krijgt die als niet ter zake doende maar over te slaan. Hinderlijk is het door elkaar gebruiken van de tegenwoordige en verleden tijd. In het hanteren van de interpunctie heb ik geen enkel systeem kunnen ontdekken. Nogal eens begint een nieuwe zin met een kleine letter. Er komen heel veel regels voor, waarin alle woorden gewoon aan elkaar zijn geplakt, terwijl andere regels maar half zijn gevuld. Woorden als voorzitter, Kamer, staatscommissie, kabinet, Nederland worden de ene keer met een hoofdletter, de andere keer met een kleine letter gedrukt. Het register is onvolledig en de bladzijden 254-287 worden er steeds een bladzijde te ver in vermeld.

Ik hoop van ganser harte dat de auteur niet zelf verantwoordelijk is voor zoveel slordigheid, want dan kan ik het laten bij de constatering dat Talsma een dik boek over een smalle kwestie heeft geschreven.

J. Bosmans

Th. L. M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960* (Dissertatie Nijmegen 1987, Maaslandse monografieën XLV; Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1987, ix + 262 blz., f45,-, ISBN 90 232 2293 8).

De auteur van dit boek heeft zich ten doel gesteld een bijdrage te leveren aan de bestudering van een van de meest fundamentele ontwikkelingen in de geschiedenis van de mensheid: de moderne daling van de vruchtbaarheid, die zelf weer een onderdeel is van het bredere proces van de zogenaamde demografische transitie, dat de overgang vormt van een demografische situatie die gekenmerkt werd door hoge sterfte- en geboorteniveaus, zoals die tot voor honderdvijftig à tweehonderd jaar bestonden, naar onze moderne situatie met zijn lage niveaus van sterfte en geboorte. Dit proces van demografische transitie is op mondiaal niveau nog volop bezig zich te voltrekken en verkeert in ons deel van de wereld met de vergrijzing waarschijnlijk in zijn laatste fase. Deze overgang van de oude naar de moderne demografische situatie is hier ook het eerst begonnen. Binnen onze cultuurkring liep Nederland met de fertiliteitsdaling achterop en waren binnen Nederland de in dit boek bestudeerde provincie Limburg en de provincie Noord-Brabant laatkomers. Dit alles is geen nieuwe kennis en aan de verklaring van dit regionale verschil binnen Nederland is al heel wat drukinkt besteed (Hofstee, de Vooy, Van Heek, Buissink, Van Poppel, Boonstra en Van der Woude).

Door de fertiliteitsdaling in de provincie Limburg eerst te beschrijven en vervolgens naar een verklaring daarvan te zoeken, hoopt Engelen een manier van analyse aan te reiken die naar andere provincies en wellicht landen over te dragen is (26-27). Aan handicaps ontbrak het hem daarbij niet. Zij zijn het onmiddellijke gevolg van de Nederlandse bronnensituatie. Om vanuit zijn probleemstelling tot een goede analyse te komen moest Engelen achtereenvolgens op drie niveau's werken: het provinciale (hoofdstuk 2), het gemeentelijke (hoofdstukken 3,4 en 5) en het individuele (hoofdstuk 6). Voor ieder niveau moest hij naar ander bronnenmateriaal grijpen. Het meest ideaal is dit voor het provinciale niveau. Daar kon hij werken met de door Ainsley Coale ontwikkelde fertiliteitsmaat Ig. Deze drukt de verhouding uit tussen het aantal waargenomen geboorten en een fictief aantal geboorten dat is afgeleid van het vruchtbaarheidsniveau van de vrouwen van de Amerikaanse sekte der Hutterieten, die wars zijn van iedere vorm van geboortebeperving en naar vruchtbaarheidsmaximalisatie streven. Hun vruchtbaarheid wordt als een maat voor 'natuurlijke vruchtbaarheid' gehanteerd en Engelen — in het voetspoor van Ainsley Coale en zijn Princeton Group — meet dus per provincie de vruchtbaarheid van de Nederlandse vrouwen aan die van de Hutterieten af.

Het verbaast niet dat uit zijn analyse blijkt dat Limburg en Noord-Brabant in de vruchtbaarheidsdaling achterop liepen in vergelijking met de overige provincies. Van belang is, dat de juiste verschillen en de precieze timing op deze manier exact en methodisch volledig wetenschappelijk verantwoord werden vastgesteld. Op zoek naar de verklaring van de provinciale verschillen voert Engelen een multiple regressie-berekening door waaruit blijkt dat de gehanteerde grootheden voor het meten van economische invloeden (% mnl. agrar. beroepsbevolking, bevolkingsdichtheid en urbanisatiegraad) op een relatief onbelangrijke rol voor de factor economie als verklaring wijzen. Ook de intern demografische factor van de zuigelingensterfte blijkt geen doorslaggevende rol te hebben gespeeld. Die was voorbehouden aan de factor mentaliteit, die door hem gemeten werd aan het percentage rooms-katholieken plus gereformeerden en aan dat van de stemmen uitgebracht op niet-confessionele partijen. Zodra echter niet het niveau van de vruchtbaarheid maar de *ontwikkeling* daarvan in de tijd wordt onderzocht, blijkt de factor economische modernisering van doorslaggevend belang te zijn en vertonen de mentale factor en de ontwikkeling van de zuigelingensterfte een veel beperkter invloed op het proces van vruchtbaarheidsdaling (en van toename van de huwelijksfrequentie). Met andere woorden: in de *motivatie* van de beperking van het aantal kinderen in de Nederlandse gezinnen speelde de economische modernisering een hoofdrol. Het was de macht van groeperingen met een behoudende mentaliteit die de vertraging in de *acceptatie* van deze motivatie in vergelijking met andere ons omringende landen wist te bewerkstelligen. Vanzelfsprekend speelde de relatief late economische modernisering van ons land deze vertragende rol van de behoudende machten in de kaart. Engelen heeft bewezen dat deze macht tussen 1900 en 1960 geleidelijk aan afbrokkelde, zodat tenslotte de niveaoverschillen in vruchtbaarheid zowel binnen het land als in vergelijking met de omringende landen verdwenen. Hij heeft hiermee naar alle waarschijnlijkheid een eind gemaakt aan de reeds decennia-lange discussies rond de thesen van Hofstee, nadat Boonstra en Van der Woude in 1984 de weg daarnaar gewezen hadden.

Vanaf hoofdstuk 3 houdt de auteur zich dan verder bezig met zijn eigenlijke onderwerp: de vruchtbaarheidsdaling in Limburg. In hoofdstuk 3 analyseert hij het uitgangsniveau van zijn object—de invloeden op de hoogte van de vruchtbaarheidscijfers in het tijdperk voor de daling inzette (voor 1900) —, terwijl de hoofdstukken 4 en 5 aan beschrijving en analyse van niveau en *ontwikkeling* vanaf 1910 zijn gewijd. Aan de hand van een analyse van intra-provinciale cijfers laat Engelen zien, dat demografische (zuigelingensterfte) en/of biologisch-reproductie-

ve verschillen geen rol speelden en economische evenmin in de uitgangssituatie van eind negentiende eeuw. Het bestaande niveau werd bereikt via 'natuurlijke' vruchtbaarheid binnen het huwelijk, waarbij de huwelijksfrequentie het enig regulerende mechanisme voor de populatie als zodanig was. De ontwikkelingen die vanaf de eeuwwisseling en vooral vanaf 1910 op gang komen laten een dalende vruchtbaarheid bij een toenemende huwelijksfrequentie (meer en jonger huwen) zien, nadat aanvankelijk de toenemende trouwlustigheid nog tot grotere vruchtbaarheid leek te leiden.

Er ontstaat dus het volgende beeld: aanvankelijk wordt er relatief weinig gehuwd, maar bestaat binnen het huwelijk een zeer hoge vruchtbaarheid: vanaf ca. 1900 begint de huwelijksfrequentie te stijgen en de vruchtbaarheid lijkt daarmee mee te gaan, maar vanaf omstreeks 1910 gaat deze laatste dalen en steeds meer wordt de vruchtbaarheid daar het laagst waar het meest wordt gehuwd; op die manier steeg in de periode 1885-1960 de nuptialiteit met 13% maar daalde de fertiliteit met 38%. Opvallend is de passeerbeweging die door de meest geïndustrialiseerde regio's binnen de provincie wordt gemaakt: aanvankelijk kenden zij de hoogste fertiliteit, maar tenslotte eindigen zij met de laagste. Evenzo ontstaat het spiegelbeeld daarvan in de rurale regio's: aanvankelijk (1910) bestond daar een relatief lage huwelijksvruchtbaarheid en later (1960) juist een relatief hoge.

Naarmate de twintigste eeuw vordert blijken de niveaoverschillen in huwelijksvruchtbaarheid en nuptialiteit tussen de onderscheiden regio's binnen de provincie steeds beter verklaard te kunnen worden in samenhang met de economische structuur aldaar. De zuigelingssterfte had alleen in 1910 nog invloed hierop en de verschillen in mentaliteit — gemeten aan stemgedrag bij de verkiezingen van 1933 en 1959 — blijken grotendeels te correleren met de economische situatie. Mentaliteit als zodanig heeft nauwelijks voorspellende waarde. Op de *ontwikkeling* van de vruchtbaarheid heeft de ontplooiing van de economie echter ook nauwelijks invloed uitgeoefend. In feite past het vruchtbaarheidsgedrag zich steeds meer aan aan een reeds langer bestaande economische situatie. De (economische) motivatie werd dus gaandeweg meer daadwerkelijk geaccepteerd. Het verband van de economische situatie en ontwikkeling enerzijds met het trouwgedrag anderzijds blijkt weer inniger te zijn dan met de vruchtbaarheid, maar trouwgedrag en vruchtbaarheid oefenden geen invloed op elkaar uit.

De originaliteit van de studie van Engelen in deze eerste vijf hoofdstukken is erin gelegen, dat hij kans heeft gezien een aantal bestaande en door anderen afzonderlijk gehanteerde technieken en begrippen tot een werkzaam geheel te integreren en voor Nederland, c. q. Limburg daarbij passende gegevens aan te boren. Die bestaande technieken en concepten zijn: de statistische werkwijze met gebruikmaking van enkelvoudige correlaties en multiple regressieanalyses (Boonstra en Van der Woude, 1984), het gebruik van stemgedrag als vervanger (proxy) van mentaliteit (Lesthaeghe, 1977), de begrippenparen niveau-ontwikkeling (Boonstra en Van der Woude, 1984) en motivatie-acceptatie (Lesthaeghe-Wilson, 1982) en de maten Ig en Im voor fertiliteit en nuptialiteit (de Princetonschool van Ainsley Coale en zijn leerlingen: Coale, 1969; Livi-Bacci, 1971 en 1977; Van de Walle, 1974; Knodel, 1974; Lesthaeghe, 1977). In zijn slothoofdstuk 6 voegt Engelen aan de toepassing van deze technieken en begrippen op gegevens die op provinciaal, regionaal en/of gemeentelijk niveau werden geaggregeerd, nog een nieuwe dimensie toe door gebruik te maken van een door Van Poppel ontdekte (en inmiddels door beiden in druk gegeven) bron, die hem toestond per regio op veel lager niveau (naar huwelijkscohort, beroepsgroep, huwelijksleeftijd, kerkelijke denominatie) analyses uit te voeren. Overduidelijk blijkt hieruit dat men moet oppassen niet in een fuik te zwemmen bij het gebruiken van gegevens die op gemeentelijk en hoger niveau geaggregeerd zijn. Terwijl bij analyses op die

niveau's de economische variabelen doorgaans als meest belangrijk tot beslissend en volkomen doorslaggevend naar voren kwamen, blijken bij de analyses van dit nieuwe materiaal, dat aan de volkstelling van 1960 kon worden ontleend en informeert over het gemiddelde kindertal per huwelijk, de mentaal-regionale invloeden plotseling van veel grotere betekenis. Bij de vruchtbaarheidsdaling sprak de 'streek-cultuur' een duchtig woordje mee. Engelen levert sterke aanwijzingen voor het veronderstellen van belangrijke regionale tempoverschillen in het aannemen van nieuw (vruchtbaarheids)gedrag.

Heeft dit boek ook feilen of roept het vragen op? Ja, maar deze lijken niet essentieel. Zo is de hoofdtitel niet helder en wordt pas duidelijk bij lezing van de studie. De ondertitel suggereert met de chronologische aanduiding 1850-1960 meer dan waargemaakt kan worden en had eigenlijk 1900-1960 of zelfs 1910-1960 moeten zijn. Waar een historicus zich moeilijk een mening over kan vormen is de vraag in hoeverre het statistisch verantwoord is de berekeningen in hoofdstuk 2 uit te voeren op een populatie van slechts elf eenheden (provincies). Om daarover een idee te krijgen zou men de mening van een aantal statistici onafhankelijk van elkaar willen kennen. Ook kan men zich afvragen of het zelfs wel nodig was dit hoofdstuk 2 in het boek op te nemen. Om te weten dat de fertiliteitsdaling in Limburg achterloopt bij die in bijna alle andere Nederlandse provincies is dit hoofdstuk niet nodig. Wij wisten dat al. Men kan zich zelfs de vraag stellen of en hoe zinvol het is om de ontwikkeling in Limburg te vergelijken met zo ver weg gelegen streken als Friesland, Drenthe, Groningen, de beide Hollanden. Is dan een (ook statistisch uitgewerkte) vergelijking met Noord-Brabant, Belgisch Brabant, het Luikse en Duits-Rijnlandse gebieden niet zinvoller? Maar nogmaals, het zijn vragen, en meer niet. Essentieel voor het resultaat van deze studie zijn zij niet.

Bij tijd en wijle verschijnt er een belangrijk boek. Dit is er een. Het zou vertaald dienen te worden. Mits gelanceerd via een daarvoor geschikte internationale uitgever zou het in de wereld van de (historisch-)demografen grote aandacht trekken en een markt vinden. Daarmee is tevens een van de dilemma's van de geschiedwetenschap, en zeker in een beperkt taalgebied, getekend. Voor het kennismaken van zo'n studie zijn in Nederland maar een handvol personen aanwezig, die zowel over de vereiste kennis als belangstelling beschikken. Desondanks is het boek een belangrijke bijdrage aan de vooruitgang in de wetenschap. Men spreekt de laatste jaren nogal eens over een keuze die in de geschiedwetenschap gemaakt moet worden tussen *narratio* en *analyse*. Hoe ook vermomd gaat het in feite om een keuze tussen *consumentisme* en *wetenschap*. De studie van Engelen staat aan deze laatste kant. Maar toegegeven moet worden, dat geschiedschrijving zonder lezers funktieloos is. Het is hier echter niet de plaats om daarover een beschouwing op te zetten. Daarvoor leent een bijeenkomst van het Nederlands historisch genootschap zich beter.

A. M. van der Woude

D. Kortenhoeven, *100 jaar fysiotherapie. Ontwikkeling van het wettelijk en economisch kader van een paramedische beroepsgroep* (Arnhem: Gouda Quint, 1989, xiii + 319 blz., f55,-, ISBN 90 6000 666 6).

Voor degenen, die vertrouwd zijn met D. Kortenhoeven's *Verboden toegang voor onbevoegden* (Utrecht, 1982) en *Van bijverdienste tot broodwinning* (Utrecht, 1983) zal het lezen van dit boek niet veel nieuwe inzichten opleveren. Bovengenoemde artikelen zijn bijna integraal overgenomen als de hoofdmoot van dit boek, zij het in een nieuw jasje gehuld en aangevuld met een sectie